

เอกสารประกอบคำอธิบายพิเศษ เรื่อง พระธรรมปิฎก (ป.อ.)
กับศาสตร์ต่าง ๆ.

ห้องสมุดป๋วย อึ๊งภากรณ์
PUEY UNGPHAKORN LIBRARY

FACULTY OF ECONOMICS
THAMMASAT UNIVERSITY
BANGKOK 10200
THAILAND

เอกสารประกอบคำอภิปรายพิเศษ

เรื่อง

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กับศาสตร์ต่าง ๆ

ในหัวข้อ

พุทธธรรมกับเศรษฐศาสตร์

โดย

อภิชัย พันธเสน

ศาสตราจารย์

คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ณ หอประชุมวชิราวุธานุสรณ์

วันอาทิตย์ที่ 10 มกราคม 2542

เวลา 13.00 – 16.30 น.

(หมายเหตุ: ถ้อยคำที่ปรากฏอยู่ในเอกสารนี้ได้ปรับปรุงเพิ่มเติมให้ถูกต้องยิ่งขึ้น
หลังจากที่ได้อภิปรายไปแล้ว)

นมัสการพระคุณเจ้า และกราบเรียนท่านผู้ที่เข้าร่วมสัมมนาทุกท่าน การอภิปรายในครั้งนี้ผมใคร่ขอความกรุณาเป็นพิเศษที่จะอ่านจากความเรียงที่ผมได้เตรียมมาล่วงหน้า ซึ่งเป็นน้อยครั้งในชีวิตของผม ที่ขออนุญาตทำเช่นนั้น ทั้งนี้เนื่องจากท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎกเป็นผู้ที่มีสติปัญญาแหลม การอ้างถึงสิ่งที่ท่านทำและเทศนาสั่งสอนนั้น ถ้าหากผิดพลาดไป จะเกิดความเสียหายได้ง่าย โดยที่ผมเองตระหนักดีว่า อินทรีย์ของผมเองยังไม่แก่กล้า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สตินทรีย์ และ ปัญญินทรีย์ ดังนั้น จึงต้องขอทำคล้ายพระบวชใหม่ คือจะต้องขออ่านตามที่ได้เตรียมมา

ก่อนที่จะเข้าสู่การอภิปรายในหัวข้อที่กำหนดไว้ ผมใคร่ขอเริ่มโดยการให้คำจำกัดความของคำว่าวิชาเศรษฐศาสตร์ก่อนในเบื้องต้น

เศรษฐศาสตร์ เป็นความรู้ที่มีอยู่ตามธรรมชาติในโลกที่มีมนุษย์เป็นแกนกลาง นั่นคือเป็นวิชาที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับโภคทรัพย์ หรือทรัพย์ที่ใช้เพื่อการบริโภค ดังนั้น ตราบใดที่โลกยังมีมนุษย์และมนุษย์ยังต้องมีการบริโภค วิชาเศรษฐศาสตร์ก็คงจะยังเป็นความรู้ที่ต้องมีตามธรรมชาติ

อย่างไรก็ตามที่จำเป็นจะต้องเริ่มต้นโดยการให้คำนิยามวิชาเศรษฐศาสตร์ในลักษณะเช่นนี้ก็เพราะพวกเราไปศึกษากันมาจากตะวันตก และมักจะอ้างกันว่า Adam Smith เป็นบิดาของวิชาเศรษฐศาสตร์ ทั้งที่หนังสือที่ Smith เขียนที่ชื่อว่า An Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nation หรือเรียกกันสั้น ๆ ว่า The Wealth of Nation พิมพ์ครั้งแรกในปี 1776 หรือศตวรรษที่ 18 นี้เอง ซึ่งในช่วงนั้นวิชานี้มีชื่อว่า Political Economy หรือปัจจุบันเราแปลกันว่าเศรษฐศาสตร์การเมือง แต่ในตะวันตกวิชานี้มีมาตั้งแต่สมัยปราชญ์ของกรีกที่ร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า คือ Aristotle เรียกวิชานี้ว่า วิชาการบ้าน เพื่อให้แตกต่างจากการศึกษาเกี่ยวกับรัฐ (State) หรือการเมือง และเพิ่งจะเริ่มเปลี่ยนมาเป็นวิชาเศรษฐศาสตร์ (Economics) และสร้างผลในทางวิบัติแก่มนุษย์ในศตวรรษที่ 20 นี้เอง ที่มีความพยายามทำให้วิชานี้เป็นวิทยาศาสตร์ตามแบบ Rene' des Cartes และพัฒนาต่อมาด้วย Newton และมาสู่ยุคของนักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกัน Paul Samuelson และ Milton Friedman

ที่ต้องอารัมภบทยืดยาวก็เพียงแต่ต้องการจะชี้ประเด็นให้เห็นว่าในยุคของพระพุทธองค์ วิชาเศรษฐศาสตร์ก็มีอยู่แล้ว เพียงแต่เราไม่ได้รู้จักกันในชื่อนี้ ดังนั้น จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่ในปัจจุบันจะประยุกต์พุทธศาสตร์เข้ากับเศรษฐศาสตร์แบบของตะวันตก และเรียกว่า **พุทธเศรษฐศาสตร์**

เหตุที่จะต้องกล่าวถึงพุทธเศรษฐศาสตร์ในฐานะที่เป็นวิวัฒนาการที่สำคัญ ถ้าหากจะใช้คำทางวิชาการที่มีความหมายใกล้เคียงความเป็นจริงมากที่สุดก็คือ **การปฏิวัติทาง**

ความคิดของวิชาเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่พัฒนาอย่างต่อเนื่องมาจากตะวันตก โดยมีวัตถุดิบหลักที่จะช่วยเหลือวิชาเศรษฐศาสตร์กระแสหลักให้พ้นจากความเป็น อวิชชา คือ การนำสังคมมนุษย์ไปสู่หายนะ โดยที่วิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในประเทศไทยและลุกลามไปทั่วโลกในครั้งนี้ อีกทั้งที่จะทยอยเกิดตามมาในโลกในอนาคต ถ้าหากไม่มีการปรับเปลี่ยนระบบความคิดที่ถูกต้อง จะเป็นข้อพิสูจน์ของคำกล่าวนี้เป็นอย่างดี

จุดนี้เองที่พวกเราจะต้องสำนึกถึงคุณูปการของท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎกผู้ซึ่งช่วยจุดประกายความคิดให้พวกเราได้เกิดสติที่จะยังคิด แทนที่จะเดินตามตรรกะของความคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลักแบบตะวันตกอย่างว่าง่าย โดยหันกลับมาพิจารณา พุทธธรรม ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติและมีความเป็นวิทยาศาสตร์ยิ่งเสียกว่า วิทยาศาสตร์กายภาพเชิงปริมาณ (Quantum Physics) ของ Newton และมีลักษณะเป็น อวกาลโก คือเป็นความจริงที่ไม่ถูกจำกัดโดยกาลเวลา โดยท่านเจ้าคุณได้นำเอาพุทธธรรมเข้ามาประยุกต์ชี้ให้เห็นความบกพร่องของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่พัฒนาจากตะวันตก เพื่อพวกเราจะได้เริ่มหยุดคิดไตร่ตรองและไม่หลงเดินทางที่ผิด

ก่อนที่จะกล่าวถึงวิชาเศรษฐศาสตร์โดยเฉพาะ ใครกล่าวถึงคุณูปการที่สำคัญของท่านเจ้าคุณในฐานะที่ท่านเขียนหนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความที่มีชื่อเรียกว่า กฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต ซึ่งท่าน ศาสตราจารย์ ระวี ภาวิไล ยกย่องว่าเป็นเพชรน้ำเอกของวรรณกรรม อาจารย์ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ชี้ให้เห็นว่าเป็นการนัยยะพระไตรปิฎกมาอย่างเป็นระบบ ช่วยให้ผู้อ่านที่ไม่มีความรู้พุทธธรรมดีพอ สามารถติดตามศึกษาพระไตรปิฎกให้เข้าใจลึกซึ้ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นคู่มือที่สำคัญในการศึกษาพระไตรปิฎก อันเป็นที่มาของศาสตร์ทั้งหลาย เพราะพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นกฎธรรมชาติ ที่เป็นความจริงตลอดไปโดยไม่จำกัดกาลเวลานั่นเอง

สำหรับประเด็นสำคัญในหนังสือเล่มนี้ที่ถือได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญสำหรับใช้พัฒนาความคิดพุทธศาสตร์อยู่ที่เรื่อง ความสุข ปัญหาของเศรษฐศาสตร์ตะวันตกกระแสหลักในปัจจุบันอยู่ที่ไม่สามารถเข้าใจ ความสุข ซึ่งอาจจะแบ่งได้เป็นสามระดับ คือ

กามสุข ฌานสุข และ นิโรธสมาบัติสุข

เศรษฐศาสตร์ตะวันตกเข้าใจความสุขเพียงความหมายเดียวคือ กามสุข หรือความสุขอันเกิดจากการเสพ หรือการบริโภควัตถุเป็นหลัก ซึ่งแท้ที่จริงคือ ความทุกข์ เมื่อเข้าใจความสุขแต่เพียงเท่านั้นก็เสนอให้ทุกคนหาความสุขด้วยการแสวงหาวัตถุเพื่อการเสพย์ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญของวิกฤติเศรษฐกิจทั่วโลกในขณะนี้

แท้ที่จริงเศรษฐศาสตร์ตะวันตกไม่เคยกล่าวถึง **ความสุข** หรือให้ความหมายแก่ความสุขในความหมายเช่นเดียวกับที่มีในภาษาไทย คำว่า **Happiness** ในภาษาอังกฤษที่เรา มาแปลว่า **ความสุข** นั้นแท้ที่จริงคือความตื่นเต้น ความลึกลับ และความยินดี จะไม่มีความหมายใด ๆ ที่จะเกี่ยวกับความสว่างทางปัญญา ความสะอาดและบริสุทธิ์ของศีล ตลอดจนความสงบของสมาธิ ซึ่งเป็นสุดยอดความสุขที่แท้จริงของมนุษย์

ดังนั้น เศรษฐศาสตร์กระแสหลักจึงใช้คำว่า **Utility** ซึ่งเรามาแปลว่า “อรรถประโยชน์” ซึ่งก็มีความหมายลึกซึ้งเกินกว่าความหมายเดิมในภาษาอังกฤษ เพราะอรรถประโยชน์ในภาษาไทยแปลว่า ประโยชน์ที่พึงหมาย คือความเข้าใจทั้งส่วนดี ส่วนเสีย และหาทางที่ปลอดจากภาวะปัญหา (อัสสัทธะ อาทีนวะ และ นิสสรณะ) แต่คำนี้ในภาษาอังกฤษเดิมที่ นั้นหมายถึงประโยชน์ในการใช้สอย และค่อย ๆ เพี้ยนกลายมาเป็นความพึงพอใจ ดังนั้น เศรษฐศาสตร์กระแสหลัก จะเน้นความหมายของคำว่า **maximize utility** คือสร้างความพอใจให้มากที่สุด ถ้าแปลแบบพุทธเศรษฐศาสตร์ก็คือการสร้างกิเลสให้ถึงที่สุด จุดนี้จึงเป็นจุดแตกหักที่สำคัญระหว่างพุทธเศรษฐศาสตร์และเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก

ดังนั้น การที่ท่านเจ้าคุณได้ช่วยนำความหมายของ **ความสุข** ในพุทธศาสนา มาอธิบายให้ชัดแจ้ง จึงเท่ากับเป็นการชี้จุดบกพร่องหรือจุดอ่อนที่สำคัญในวิชาเศรษฐศาสตร์กระแสหลักจากตะวันตก

ข้อเสนอที่สำคัญของท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎกอีกประการหนึ่งคือท่านได้นำความคิดในเรื่อง **ความต้องการแท้** ซึ่งอาจจะแปลเป็นภาษาอังกฤษได้ว่า **needs** กับ **ความต้องการเทียม** ซึ่งอาจจะแปลได้ว่า **wants** ความต้องการแท้คือ ความต้องการที่เกิดจากความจำเป็นเพื่อจะช่วยให้มนุษย์สามารถดำรงสภาวะของความเป็นมนุษย์เอาไว้ได้ ซึ่งถ้าหากไม่ได้รับการตอบสนองแล้วจะไม่สามารถดำรงสภาวะดังกล่าวได้ ความต้องการแท้ที่เราทราบกันดีก็คือ ความต้องการได้รับตอบสนองจากปัจจัย 4 ได้แก่ อาหาร ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม และที่อยู่อาศัย ซึ่งมีความสำคัญลดหลั่นกันไปตามลำดับ พระพุทธเจ้าเองจะไม่ทรงสั่งสอนธรรมะให้แก่ผู้ที่ยังหิวโหย เพราะเขาเหล่านั้นจะไม่มีสมาธิพอที่จะช่วยให้มีปัญญาเกิดขึ้นได้ ซึ่งเป็นเป้าหมายสำคัญของคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา ความต้องการประเภทนี้จำเป็นต้องได้รับการบำบัด ส่วนความต้องการเทียมนั้นเกิดจากความอยากหรือเกิดจากกิเลส การบำบัดที่ดีที่สุดก็คือใช้ปัญญาวิเคราะห์ให้รู้เท่าทันกิเลสก็สามารถจะขจัดความต้องการเทียมออกไปได้ ข้อเสนอของท่านเจ้าคุณในข้อนี้มีความสำคัญมากในการช่วยกอบกู้วิชาเศรษฐศาสตร์ เพราะจะช่วยให้วิชาเศรษฐศาสตร์ตะวันตกมีเครื่องมือในการวิเคราะห์ประสิทธิภาพของการบริโภคได้ ซึ่งถ้าหากการบริโภคมีวัตถุประสงค์เพียงอย่างเดียวคือเพียงแต่ก่อให้เกิดความพึงพอใจสูงสุด นั่นก็คือการบำบัดตัณหาด้วยการสนองตอบเพียงชั่วคราวช่วยยาม ย่อมไม่อาจจะพิจารณาประเด็นในเรื่องประสิทธิภาพของการบริโภคได้ แต่ถ้าใช้พุทธเศรษฐศาสตร์ย่อมอธิบายประสิทธิภาพของการบริโภค

ได้ว่า เป็นการบริโภคเพื่อสนองความต้องการแท้แต่เพียงอย่างเดียว ซึ่งจะช่วยให้ลดการผลาญทรัพยากรอย่างสูญเปล่าไปได้มาก ดังจะเห็นว่าในพระวินัยสำหรับพระสงฆ์นั้น จะเน้นในเรื่องการใช้ปัจจัยทุกสิ่งทุกอย่างให้เป็นประโยชน์ให้มากที่สุด

เศรษฐศาสตร์ตะวันตกไม่มีการแยกแยะความต้องการแท้และความต้องการเทียมเช่นนี้ มีความต้องการอย่างเดียวนั่นคือ demand หรือที่มีการแปลเป็นภาษาไทยว่า อุปสงค์ ซึ่งแปลเป็นไทยต่อไปได้ว่า คือความต้องการที่มีอำนาจซื้อหนุนหลัง นั่นก็คือ ขอให้มีความต้องการและมีเงินมาซื้อเป็นใช้ได้ ซึ่งจะเห็นได้ว่าถ้าคิดอย่างนี้ คนที่มีเงินมากและมีกามภิเลส มากก็ยังมีสิทธิในการทำลายทรัพยากรของโลกได้มาก ซึ่งเป็นประเด็นปัญหาวิกฤติการณ์ของโลกในปัจจุบัน โดยที่ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมถูกทำลายลงโดยไม่เกิด “อรรถ” แท้จริงแต่อย่างใด ประเด็นนี้เป็นประเด็นที่จะช่วยกอบกู้วิชาเศรษฐศาสตร์ได้เป็นอย่างดี แต่จะมีนักเศรษฐศาสตร์ในปัจจุบันที่จะสามารถเข้าใจความหมายเหล่านี้ได้อย่างแท้จริงหรือไม่เท่านั้น

คุณูปการที่สำคัญของท่านเจ้าคุณในเรื่องที่สามก็คือ ท่านชี้โดยอ้อมถึงคำสอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษเหนือกว่าสัตว์ทั้งหลาย รวมทั้ง เทวดา และพระอินทร์ และพระพรหม ในแง่ที่เป็นสัตว์ที่มีความสามารถในการฝึกอบรมให้สามารถยกระดับสติปัญญาได้อย่างไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อพัฒนาได้ถึงขั้นพระพุทธเจ้า ซึ่งก็คือเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน ด้วยพระองค์เอง แม้แต่เทวดาและพระอินทร์ พระพรหม ก็จะต้องให้ความเคารพ ความหมายก็คือ มนุษย์มีศักยภาพที่จะได้รับการพัฒนาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด และปัญญาของมนุษย์เป็นสิ่งที่มีความสำคัญเหนือสิ่งอื่นใด แนวคิดเช่นนี้มีผลกระทบที่สำคัญต่อวิชาเศรษฐศาสตร์พัฒนาทั่วโลกซึ่งเพิ่งจะมาตื่นตัวกันภายหลังในระยะเวลาไม่ถึง 20 ปีที่ผ่านมา นั่นก็คือ “การพัฒนาโดยมีมนุษย์เป็นเป้าหมาย หรือมนุษย์เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา” ซึ่งก่อนหน้านี้มีความเชื่อกันว่าการพัฒนาก็คือการพัฒนาเศรษฐกิจ นั่นก็คือพยายามทำให้รายได้ประชาชาติหรือผลผลิตมวลรวมภายในประเทศหรือที่เรียกกันว่า GDP เพิ่มขึ้นในอัตราที่รวดเร็ว เพื่อที่จะนำมาแบ่งสรรกันในสังคม อันจะนำไปสู่การแก้ปัญหาความยากจน

แต่ถ้าหากจะกล่าวถึงอย่างที่สุดแล้ว “การพัฒนาโดยมีมนุษย์เป็นเป้าหมาย หรือศูนย์กลางของการพัฒนา” ก็ยังอาจจะเกิดหลงทางได้ถ้ามีความเข้าใจไม่ถูกต้อง กล่าวคือในปัจจุบันนักเศรษฐศาสตร์ส่วนใหญ่ยังเข้าใจว่า การที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลางหรือเป้าหมายของการพัฒนา ก็คือการพัฒนาที่ทำให้มนุษย์ในฐานะที่เป็นปัจเจกชนได้รับผลพวงของการพัฒนาอย่างเต็มเปี่ยม และผลพวงของการพัฒนาก็คือผลพวงทางวัตถุ ที่ออกเเยเพิ่มขึ้นอันเป็นผลพวงที่เกิดจากการพัฒนา ซึ่งถ้าเข้าใจเช่นนี้ก็อาจจะหลงทางได้เช่นกัน เพราะการพัฒนาที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลางของการพัฒนาก็คือการพัฒนาปัญญาของมนุษย์ที่มีเป้าหมายหลักคือ นิสสรณะ หรือการพ้นจากทุกข์ในที่สุด ซึ่งเชื่อได้ว่าความเข้าใจการพัฒนาในความหมายนี้ คงยากที่นักเศรษฐศาสตร์โดยทั่วไปจะเข้าใจได้อีกนาน

นอกจากประเด็นหลัก ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีประเด็นในเรื่องอื่น ๆ ที่ท่านเจ้าคุณได้เสนอไว้เพื่อช่วยให้วิชาเศรษฐศาสตร์มีสถานะภาพในการช่วยเหลือมนุษย์มิใช่เป็นวิชาที่ทำลายมนุษย์ ตัวอย่างเช่น ท่านได้ยกประเด็นปัญหาของการพัฒนาแนวตะวันตกที่มองกระแสนการพัฒนาเป็นเส้นตรงกระแสเดียว แยกการวิเคราะห์ออกเป็นเรื่องโดยไม่มีความสัมพันธ์กัน ซึ่งไม่เป็นไปตามหลัก อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท การวิเคราะห์ในลักษณะดังกล่าวขัดแย้งอย่างสิ้นเชิงกับแนวการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ที่มีความเกี่ยวเนื่องกันในลักษณะที่เป็นองค์รวม ทำให้ท่านได้ข้อสรุปว่าถ้าจะพัฒนาประเทศไทยให้ถึงที่สุด เราจะต้องออกจากการพัฒนากระแสตะวันตก ซึ่งเป็นกระแสของการทำลาย ซึ่งพวกเราทุกคนในที่นี้ได้รับรู้รสชาติปัญหาวิกฤติทางเศรษฐกิจในขณะนี้อันเป็นผลของกระแสนดังกล่าวโดยตรงกันทุกคนแล้ว แต่ส่วนใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้บริหารประเทศและนักวิชาการที่เป็นที่ปรึกษาของท่านผู้ที่มีหน้าที่แก้ไขปัญหของชาติในขณะนี้ ก็ยังพยายามแก้ไขปัญหตามแนวคิดเดิม เนื่องจากมีทฤษฎีที่ไม่ถูกต้องหรือ มิจนาทิสฐิ นั้นเอง

ท่านเจ้าคุณได้วิเคราะห์ทุกสิ่งทุกอย่างตามหลักอรรถประโยชน์ในความหมายที่แท้จริงคือพิจารณาส่วนดีส่วนเสีย พร้อมทั้งหนทางป้องกันมิให้เกิดปัญหา ในกรณีนี้ท่านเจ้าคุณจึงสามารถพิจารณาเทคโนโลยีอย่างมีอุเบกขา คือพิจารณาเทคโนโลยีตามสภาพความเป็นจริงในตัวของมัน คือนำเอาส่วนที่ดีของเทคโนโลยีมาใช้ และป้องกันข้อเสียของเทคโนโลยี ท่านจึงมิได้ปฏิเสธเทคโนโลยี แต่จะต้องสามารถควบคุมเทคโนโลยี เพื่อให้เทคโนโลยีเป็นแต่เพียงเครื่องมือที่จะรับใช้มนุษย์ในทางที่ถูกต้องเท่านั้น ไม่ใช่เทคโนโลยีถูกใช้ในการควบคุมมนุษย์ด้วยกันเอง เจื่อนไขที่สำคัญที่มนุษย์จะควบคุมเทคโนโลยีได้ก็คือ มนุษย์จะต้องสามารถควบคุมกิเลสของตนได้เป็นประการแรก เป็นที่น่าสังเกตว่าในปัจจุบันนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักเป็นจำนวนมากยังคงหวังพึ่งเทคโนโลยีในลักษณะลม ๆ แล้ง ๆ ให้มาช่วยแก้ปัญหาเศรษฐกิจของโลกเหมือนการเชื่อถือโซดาลง โดยเชื่อว่าการพัฒนาเทคโนโลยีที่มีอย่างต่อเนื่องจะช่วยแก้ปัญหาเศรษฐกิจได้ เพราะมีทฤษฎีที่สอนกันมาว่า เทคโนโลยีจะก่อให้เกิดมีทรัพยากรใหม่ ๆ ซึ่งแต่เดิมไม่เคยเป็นทรัพยากรมาก่อน เช่น กรวดทรายอาจจะกลายเป็นทรัพยากรที่มีค่า ถ้าสามารถนำแร่ธาตุสำคัญที่มีอยู่มานำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ หรือนำมาใช้เป็นพลังงานที่บริสุทธิ์ได้ถ้ามีวิธีแยกออกซิเจนและไฮโดรเจนออกจากกัน หรือทรัพยากรชีวภาพที่มนุษย์ยังไม่รู้จักนำมาใช้ประโยชน์มากมายในโลกนี้ จะพัฒนาขึ้นมารับใช้มนุษย์ได้อีกเป็นจำนวนมาก แต่ทั้งหมดถ้าหากปราศจากเจื่อนไขที่ว่า มนุษย์สามารถควบคุมกิเลสของตนเองได้แล้ว การพัฒนาเหล่านี้จะไม่ได้ประโยชน์เต็มที่เหมือนความพยายามวิ่งแข่งกับเวลา หรือแข่งกับลมนั่นเอง ความคิดเหล่านี้เกิดจากการมีทฤษฎีที่ไม่ถูกต้อง หรือ มิจนาทิสฐิ นั้นเอง

ในประการสุดท้ายที่จะกล่าวถึงก็คือ ท่านเจ้าคุณได้เสนอแนวทางมัชฌิมาปฏิปทาเป็นแนวทางในการพัฒนาของประเทศ ซึ่งท่านได้ให้คำจำกัดความไว้ชัดเจนตามแนวคำสอนของพระพุทธเจ้า นั่นคือการพัฒนาในแนวที่ไม่สุดโต่งไปทางใดทางหนึ่ง ซึ่ง

หมายถึงไม่สุดโต่งไปในทางสนองกิเลสตัณหา ซึ่งคงจะเห็นตัวอย่างเป็นอย่างดีแล้วจากผลของการพัฒนาอันเนื่องจากแนวคิดดังกล่าวในปัจจุบัน อีกทั้งจะต้องไม่เป็นแนวทางที่สร้างความทุกข์ทรมานเนื่องจากมีความเชื่อผิด เป็นต้นว่าในอดีตเน้นการพัฒนาโดยยอมเสียสละการกระจายรายได้ ด้วยเหตุผลว่าการพัฒนาจะต้องระดมทุน และเนื่องจากผู้ที่ยากจนไม่สามารถทำการออมได้ ดังนั้น จึงไม่จำเป็นจะต้องห่วงคนจนในเบื้องต้น เมื่อสังคมพัฒนาแล้วคนจนก็จะได้อานิสงส์ด้วย โดยยกตัวอย่างในช่วงการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป ที่กรรมกร ผู้หญิง และเด็ก ต้องทำงานในสถานการณ์ที่เลวร้ายเพื่อรับใช้เป้าหมายการพัฒนาอุตสาหกรรม หรือการพัฒนาแนวสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ที่จะต้องมีการกวาดล้างเช่นฆ่านายทุนให้หมดไป ซึ่งในที่สุดรวมไปถึงศัตรูทางการเมืองอย่างเช่นในยุค สตาลิน ของรัสเซีย และ เขมรแดง ยุค พอลพต ความหมายของท่านเจ้าคุณในกรณีนี้ก็คือ การพัฒนาที่สร้างความเป็นธรรมในสังคม เพิ่มระดับความเป็นประชาธิปไตยหรือเพิ่มอำนาจให้กับคนเล็กคนน้อยในสังคม ในขณะเดียวกันก็ต้องพัฒนา สติ ปัญญา และยกระดับจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์เข้าไปด้วย อย่างเช่นข้อเสนอเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปัจจุบัน ซึ่งถึงแม้จะมีจุดเน้นที่เศรษฐกิจ แต่มีความหมายลึกซึ้งและกว้างขวางเช่นเดียวกับแนวทางมัชฌิมาปฏิปทาของท่านเจ้าคุณดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

โดยสรุปก็คือ ท่านเจ้าคุณได้ใช้หลักธรรมที่เป็นแก่นแท้เพื่อแก้ไขความคิดที่ผิดพลาดอันเกิดจากกระแสความเชื่อเศรษฐกิจศาสตร์ตะวันตกที่ผิด โดยไม่มีการไตร่ตรองอย่างรอบคอบ ถ้าหากนักวิชาการเศรษฐกิจศาสตร์ส่วนใหญ่ในปัจจุบันไม่มีทิวี่มานะมากจนเกินไป ควรจะช่วยกันพัฒนาสานต่อความคิดของท่านเจ้าคุณให้เป็นระบบมากขึ้น เพื่อให้วิชาเศรษฐกิจศาสตร์สร้างอรรถประโยชน์และรับใช้มนุษย์ในความหมายที่แท้จริง แทนที่จะส่งผลในทางทำลายมนุษย์อย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้

อย่างไรก็ตามมีประเด็นที่จะต้องนำมาประกอบการอภิปรายด้วยก็คือ เมื่อความคิดเห็นของท่านเจ้าคุณมีคุณวิเศษดังเช่นว่านี้แล้ว เหตุใดปัญหาต่าง ๆ ยังคงมีรุมร้าวอยู่มากและไม่ได้รับการแก้ไขให้บรรเทาเบาบางไป แม้กระทั่งในหมู่ของพระสงฆ์ ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าเท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เรากล่าวเฉพาะจุดแข็งของพุทธธรรมและจุดแข็งของคำสอนของท่านเจ้าคุณเท่านั้น จุดอ่อนก็ยังมีเช่นกัน ซึ่งเป็นจุดอ่อนมิใช่แต่เฉพาะของพระพุทธศาสนา แต่เป็นจุดอ่อนของทุกศาสนาที่เน้นการแก้ไขปัญหาก็ปัจเจกชนเป็นหลัก ซึ่งก็คงจะเป็นเรื่องที่ถูกต้องของยุคสมัย และเป็นเรื่องถูกต้องที่จะต้องปลดปล่อยมนุษย์แต่ละคนจากกิเลสในที่สุด

ในยุคที่ปัญหาส่วนใหญ่เป็นปัญหาของปัจเจกชน ระบบและโครงสร้างยังไม่มี ความสลับซับซ้อน การเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์อย่างถึงที่สุดย่อมเพียงพอที่จะใช้แก้ปัญหาได้ และถึงแม้ในโลกที่ระบบและโครงสร้างมีความสลับซับซ้อน การแก้ปัญหาที่ปัจเจกชนจะช่วยให้แต่ละบุคคลสามารถแก้ปัญหาของตนเองได้อย่างน้อยในระดับหนึ่ง แต่จะไม่สามารถช่วยแก้

ปัญหาของสังคมอย่างเป็นระบบได้ ซึ่งก็เป็นเหตุผลที่สำคัญที่พบว่าสังคมยังเต็มไปด้วยปัญหา
ทั้ง ๆ ที่มีคำสั่งสอนที่ดี

ประเด็นสำคัญในเรื่องนี้คือในกระบวนการแก้ปัญหาในสภาพที่เป็นอยู่จริงอย่างเป็น
เป็นรูปธรรมนั้น จำเป็นจะต้องมีความเข้าใจโครงสร้าง หรือ ระบบที่ทำให้เกิดปัญหาอย่างเป็น
ระบบด้วยพร้อมกันไป เพราะเพียงแต่หวังจะให้มีการแก้ปัญหาในระดับปัจเจกชนในขณะที่โครง
สร้างเป็นอุปสรรคที่สำคัญ ย่อมไม่ช่วยให้ความพยายามในการแก้ปัญหาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ
ผล ดังนั้น ผู้ที่มีหน้าที่จะต้องใช้ความพยายามในการแก้ปัญหา นอกจากความเข้าใจในพุทธ
ธรรมในระดับที่มีความลึกซึ้ง ประกอบกับความสามารถในการนำพุทธธรรมมาประยุกต์เพื่อใช้
ในการแก้ปัญหาแล้ว จะต้องเข้าใจปัญหาอันเกิดจากโครงสร้างหรือระบบที่ยังคงดำรงอยู่ด้วย
แล้วค่อยพยายามคลำไปให้ถึงสาเหตุที่เป็นต้นตอของปัญหา อีกทั้งจะต้องพยายามหาจุดโอบาย
ที่เหมาะสมมาใช้ในการแก้ปัญหา ซึ่งเป็นเรื่องที่ยากและท้าทายความสามารถทางปัญญาของผู้ที่
ใช้ความพยายามดังกล่าวเป็นอย่างยิ่ง

สิ่งที่ท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎกได้แสดงให้เห็นแก่พวกเรานั้นนับว่าเป็นสิ่งที่ล้ำค่าสูง
สุด และพอเพียงแก่สมณะของท่านแล้ว เพราะท่านไม่มีหน้าที่มาแก้ปัญหของสังคมโดยตรง
เหมือนพวกเราที่ยังเป็นฆราวาส ปัญหาจึงอยู่ที่พวกเราที่เป็นฆราวาสจะมีปัญญาพอที่จะเข้าใจ
คำสอนอันลึกซึ้งของท่านเพียงใด แล้วนำมาประยุกต์ใช้ในสถานะการณ์ที่เหมาะสม ประกอบกับ
การเข้าใจปัญหาในเชิงโครงสร้างหรือระบบอย่างดีพอ และมีความพร้อมที่จะแก้ปัญหา นี่คือ
ประเด็นที่ท้าทายปัญญา และความสามารถของพวกเราทุกคน ซึ่งท่านก็ได้แนะนำเครื่องมือที่
สำคัญให้พวกเราเอาไว้แล้ว นั่นก็คือ **ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และ วิมังสา**
